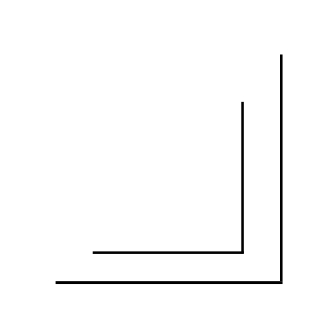

РЕЦЕНЗІЇ

Євген Скляренко

**«Великий терор» 1937–1938 рр.
на сторінках науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»**

Останнім часом в Україні здійснено масштабну роботу по реабілітації жертв політичних репресій, повернуто добрі імена тисячам громадян. Прийнятий 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» визначив складні та відповідальні завдання щодо продовження раніше розпочатої роботи і реалізації нових підходів до реабілітації співвітчизників, які постраждали в роки радянського тоталітаризму, опинилися у в'язницях, таборах ГУЛАГУ в Сибіру, на Далекому сході, звинувачені необґрунтовано у антирадянській, контрреволюційній, ворожій діяльності.

Перед істориками, правознавцями, тими, хто був небайдужим до антинародних дій владних структур постало завдання об'єктивного з'ясування справжніх причин репресій, їх тяжких наслідків. Тисячі трудівників міст, сіл, звинувачені у діях і вчинках, яких вони ніколи не здійснювали, опинилися за ґратами і за кількахвилинним розглядом засуджувалися до вищої міри покарання — розстрілу, значних термінів ув'язнення, заслання тощо. Особливо тяжкий час наступив після вбивства С. Кірова, в наступні роки другої половини 1930-х рр.

Відповідальним завданням наукової громадськості стала справа ґрунтовного з'ясування антинародних дій правлячої верхівки Комуністичної партії і Радянської держави. Як наслідок, з'явилися сотні праць, підготовлених завдяки глибокому вивченню раніше недоступних архівних матеріалів, розкриваючих ретельно розроблений механізм послідовного знищення кращих людей різного соціального стану і положення. Нині в Україні реабілітовані тисячі робітників, селян, працівників державних, партійних, комсомольських, правоохоронних органів, військовослужбовців різних національностей, які проживали на її території.

Невдовзі після прийняття Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Національна академія наук України, Служба безпеки України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Історико-просвітницьке товариство імені Василя Стуса ввійшли з пропозицією до Президії Верховної Ради про підготовку і видання загальноукраїнської серії книг «Реабілітовані історією». 6 квітня 1992 р. Президія Верховної Ради доручила Кабінету Міністрів визначити конкретні завдання з цього приводу. 11 вересня того ж року вийшла постанова Уряду № 530 «Про підготовку і випуск книг Реабілітовані історією», був затверджений склад Головної редакційної колегії на чолі з академіком П. Т. Троньком. Відповідною ухвалою Президії НАН України затверджувалися положення про її діяльність, визначалося головне завдання — надання науково-методичної допомоги обласним редколегіям. Відтоді минув досить тривалий час, не забарилися й результати. В усіх регіонах, за винятком Тернопільської, Кіровоградської областей вийшли друком фундаментальні дослідження загальноукраїнської серії, підготовлені науковцями, викладачами, працівниками державних органів, журналістами, краєзнавцями.

Загальна оцінка зробленого попереду. В даному випадку мова йтиме про висвітлення у виданні одного з найтяжчих періодів вітчизняної історії — великого терору 1937–1938 рр. При цьому враховувалася специфіка областей, накази НКВС з приводу окремих прошарків населення тощо. У вступних статтях до книг, розділах документів, нарисах роки «великого терору» ставали найбільш показовими, головними по змісту.

Перегляд відповідними державними органами кримінальних справ громадян та їх повна реабілітація на підставі законодавчих актів СРСР і України викликала гостру необхідність широкого оприлюднення прізвищ постраждалих. Виконати цю відповідальну задачу мали взяти на себе науковці, журналісти, письменники, краєзнавці — люди, які за велінням серця, гортаючи тисячі зашкарублених справ з грифом «цілком таємно», досліджували варварські засоби «вибиття» зізнань тощо.

Початок «великого терору» співпав з двадцятиріччям жовтневого перевороту, переходом влади до рук більшовиків, яку вони назвали Великою Жовтневою соціалістичною револю-

цією. Два слова, два визначення «велика/великий», але між ними дистанція неймовірних розмірів. В одному — початок нових зрушень у суспільно-політичному житті, в другому — позасудові вирок, смерть та табори, прояви насильства, беззаконня. Останнє найбільш виразно проявилось в 1937–1938 рр. в країні, яка щойно пройняла найдемократичнішу, на думку її керівників, Конституцію, в якій зафіксовані гуманні принципи цивілізованого людства — свобода, рівність, братерство.

Насправді її положення трактувалися по іншому. Тисячі людей, необґрунтовано звинувачені у поступках і діях нібито не сумісних з існуючим державним статусом, у будь-який час могли опинитися за ґратами, на лаві підсудних і за кількахвилинним «розглядом» стати до стіни для розстрілу, або відправитися у табори на півночі СРСР й інші необжиті райони.

В 1937–1938 рр. багатократно збільшилася кількість смертельних вироків, посилилася жорстокість репресій, які застосовувалися й у попередні роки. Тривалий час це пояснювалося втіленням у життя тези Й. Сталіна про посилення класової боротьби в міру просування країни в період завершення будівництва соціалізму і поступового руху до комунізму.

У січні 1937 р. на лаві підсудних опинилася група відомих діячів країни: Г. Пятаков, К. Радек, Г. Сокольников, Л. Серебряков, всього 17 чоловік, з яких до страти засудили 13 осіб. Серйозного удару було завдано військовим кадрам вищого рангу. Члени особливої закритої присутності Верховного Суду СРСР, в тому числі маршали С. Будьонний, В. Блюхер, Б. Шапошников, висловилися за вищу міру покарання — розстріл для більшості з тих, кого необґрунтовано звинуватили. «Правда» писала 12 червня 1937 р. у передовій: «Цей вирок — голос радянського народу. Вимога розстрілу шпигунів загальним гулом народним лунає в червоноармійських частинах і школах, на шахтах і залізницях, в колгоспах і радгоспах».

Постанова ЦК ВКП(б) «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У» стала сигналом для Компартії України. С. Косіор стверджував: «Після того, як ми вичистили багато всякої сволоти, ворогів ...ми виявили, що не викрили найголовнішого запеклого ворога, який сидів на найвідповідальніших посадах, зай-

мав найміцніші позиції... Ми за допомогою, переважно органів НКВС, виявили вдвоє, втриє, вчетверо і більше, ніж при обміні партійних документів»¹. В середині травня начальник Київського обласного управління НКВС М. Шаров на третій обласній партійній конференції заявив, що з серпня 1936 р. по травень 1937 р. заарештовано 900 троцькістів, 811 чол. звинувачених у націоналістичній контрреволюції, 412 — по польсько-німецькій контррозвідці, по терору і диверсії — 156, церковників і сектантів — близько 400². Професор П. Бачинський у вступній статті до першої книги тому «Реабілітовані історією. Київська область» відзначив, що з травня 1937 р. по лютий 1938 р. на посаду перших секретарів обкомів (Компартії України. — Є. С.) було висунуто 13 осіб, з яких 9 незабаром оголосили «ворогами народу», з членів Київського обкому КП(б)У було виключено 40 чоловік, з яких 32 — репресували, заарештовано 38 перших секретарів райкомів партії³.

В Україні з серпня 1937 р. по травень 1938 р. було заарештовано і розстріляно 17 членів уряду — народних комісарів, майже всіх членів ЦК КП(б)У, включаючи й членів політбюро.

У виданих книгах серії «Реабілітовані історією» подібні факти описані повсюдно, розповідається не тільки про кількість заарештованих і міри покарань, називаються конкретні особи — виконавці волі вищого партійного і державного керівництва СРСР. У вересні 1938 р. у щойно утвореній Ворошиловградській (Луганській) області була спішно сконструйована трійка при УНКВС, яка розглянувши 1226 справ, винесла всім без винятку вищу міру покарання — розстріл⁴.

Ті, хто приймав рішення, виконував смертельні вироки, знущався, вважали, що гриф «цілком таємно» — своєрідна запобіжна індульгенція, яка дала право думати, що подібні дії ніколи і ніким не будуть проконтрольовані, не стануть надбанням широкої громадськості. До цього спонукали настанови

¹ Реабілітовані історією. Київська область. Т. 1. — К., 2004. — С. 163–164.

² Там само. — С. 164.

³ Там само. — С. 166.

⁴ Див.: Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. — Луганськ, 2004. — 736 с.

вищого політичного керівництва країни. Й. Сталін особисто висунув шлях застосування тортур під час слідства. «Відомо, — говорилося в підписаній ним директиві місцевим органам влади, — що всі іноземні розвідки застосовують фізичний вплив стосовно представників соціалістичного пролетаріату і до того ж застосовують його у найогидніших формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною щодо запеклих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і селянства».

Низка рішень ЦК ВКП(б), постанов інших партійних органів, відомчі накази та інструкції НКВС СРСР з неприкритою відвертістю і цинізмом розвивали у практичній роботі настанови вождя. Свідченням тому стало рішення лютнево-березневого пленуму ЦК ЦКП(б), постанова політбюро ЦК від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи», наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня того ж року та ряд інших, якими керувалися усі без винятку партійні комітети, установи НКВС СРСР, суду, прокуратури. Саме про них ведеться розповідь навколо конкретних статистичних даних книг серії «Реабілітовані історією».

Слід наголосити, що то в час страждали не тільки господарники, робітники, селяни, представники інтелігенції. Несли втрати й партійні комітети. Протягом року (3 травня 1936 р.) до Київського міського КП(б)У було кооптовано 49 чоловік, а виведено 95, тобто майже вдвоє більше. Всього ж у Київській обласній партійній організації кількість кооптованих становила 22,8 %.

29–30 серпня 1937 р. відбувався пленум ЦК КП(б)У, який обговорював повідомлення С. Косіора про викриту націоналістичну, антирадянську організацію. Виступаючий на пленумі перший секретар Київського обкому КП(б)У Кудрявцев запропонував вивести зі складу ЦК КП(б)У групу відомих в Україні працівників. Рішення не забарилося — з 69 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У, обраних у 1919–1939 рр. було репресовано 46⁵. З лав комсомолу в серпні–вересні 1937 р.

⁵ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України. Історія, особи, статистики (1918–1991). — К., Генеза. — 2005. — С. 73.

було виключено 12536 чоловік, з них 6234 — з формулюванням «націоналісти», «ворожі елементи»⁶. З 2752 секретарів міськкомів, райкомів було репресовано 2211, з 93 членів ЦК ЛКСМУ загинуло 82, з 35 кандидатів — репресовано 27⁷.

У парторганізації Київщини з квітня 1937 р. по травень 1938 р. було виключено 16511 членів і кандидатів партії (5,8 % всього складу). У другому півріччі 1938 р. така ж участь настигла 11270 чол. (15,5 % від загальної кількості виключених у 1937 р.)⁸.

У Кам'янець-Подільській області протягом року (серпень 1937 р. – серпень 1938 р.) під слідством перебувало 16 тис. осіб, 90 %, яких «визнали» себе винними. В Житомирській області з 1 жовтня 1937 р. по 15 лютого 1938 р. було «ліквідовано» 19 націоналістичних організацій, 27 повстанських груп. За неповними даними, наведені в книзі першій «Реабілітовані історією. Київська область» в Обухівському районі було засуджено до розстрілу в 1937 р. — 84 чол., в 1938 р. — 211, в селі Трипілля (відповідно) — 5 і 96, Халеп'я — 2 і 65, в Поліському районі — 105 і 88, в Чорнобильському — 151 і 58, Іванківському — 108 і 145, Тетіївському в 1938 р. — 273⁹. За другу половину 1937 р. в Україні було заарештовано 148872 чол., засуджено 122213 (по розстрілу 53081)¹⁰.

Вихід у світ книг загальноукраїнської серії «Реабілітовані історією» — переконливе свідчення спрямування органів державної влади України до відновлення історичної справедливості стосовно сотень тисяч представників найширших верств населення України, значна частина яких пішла з життя, не відаючи, що пред'явлені їм звинувачення через 40–50 років будуть зняті.

Для порівняння: в 1929–1933 рр. на Донеччині було репресовано, за підрахунками доктора історичних наук В. М. Нікольського — одного з авторів першої книги Донецького тому —

⁶ *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна і альтернатива поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 395–396.

⁷ Там само.

⁸ Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 1.– К., 2003. – С. 135.

⁹ Там само. – С. 181

¹⁰ Там само. – С. 174.

6210 чол., 1934 — 536 осіб. В 1937–38 рр. — тільки так звана «грецька операція» забрала 3628 чол., з яких 3470 — розстріляно, 158 — відправили в табори. До цього слід додати 4265 німців, з яких 3608 розстріляні, польська операція — 3777 осіб, з яких розстріляно 3029¹¹.

У книзі Донецького тому вміщено таблиці про репресованих в області. Загальна цифра — 25381 (48,3 % звинувачених проводили антирадянську агітацію. З них розстріляно 17561 (69,2 %). В той же час кількість виправданих, висланих за межі СРСР, під гласний нагляд, на заслання, обмеження місць проживання складала лише 0,5 %, виправдано судами та поза-судовими органами аж 0,3 %¹².

У липні 1938 р. до Запоріжжя прибула оперативна група працівників НКВС України на чолі з наркомом О. Успенським. Після наради почалося складання списків осіб, у яких, на думку чекістів, «за душею» був компрометуючий матеріал. Нарком відбув до Сталіно, де й отримав телеграму такого змісту: «Докладываю соответствии вашим указаниям о разгроме шпионского и антисоветского подполья Запорожья, арестовано с 12 по 14 июля 500 человек. Из них: шпионажу — 90, немецкому диверсионному подполью — 62, украинскому националистическому — 71, церковно-сектантскому — 50, ровсовцев — 36, фашистской антисоветской организации — 18, кулацким формированиям — 30, диверсантов в промышленности — 25, меньшевиков, эсеров, снонистов, провокаторов (охранки) — 100, бывших крупных запорожских заводчиков — 5. Намечено аресту 400 чел.».

29 вересня 1938 р. за постановою трійки були розстріляні 264 чол. — колишніх працівників заводів «Запоріжсталь» і «Комунар»¹³. В жовтні того ж року за участь у «контрреволюційній повстанській організації» було засуджено до розстрілу 235 мешканців Коларівського району¹⁴.

¹¹ Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 1. — Донецьк, 2004. — С. 49.

¹² Там само. — С. 49–52.

¹³ Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 1. — Запоріжжя. — 2000. — С. 23.

¹⁴ Там само. — С. 27.

У Ворошиловградській області за наказом НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. було репресовано близько 800 осіб польської національності. В другій половині 1930-х рр. в області прокотилася повторна хвиля масових арештів колишніх козаків, які вже давно не тримали шаблю в руках, а працювали у Станично-Луганському, Краснодонському районах, у Луганську, Красному Лучі, Алчевську, Лисичанську. В 1938 р. розглянуто справу близько 200 козаків, 50 — розстріляли.

У Черкаській області (Монастирищенський район) протягом серпня–листопада 1937 р. було заарештовано майже 100 чол. (колишні репатріанти, активісти). 10 листопада 1937 р. їх розстріляли. По лінії ПОВ 100 осіб було заарештовано на Цибулівському цукрокомбінаті¹⁵.

З сторінок виданих книг серії постає страхотлива картина дій влади щодо власного народу. Суперечливий розвиток 1930-х років, коли, з одного боку, починала діяти нова «сталінська Конституція», посиленими темпами будувалися нові підприємства, шахти, залізничні колії, спостерігалися певні зрушення щодо поліпшення матеріально-побутового життя тисяч трудівників, досягнення в науці, освіті, культурі, охороні здоров'я. З другого — дали взнаки наслідки голодомору 1932–1933 рр., вади колгоспного виробництва і особливо репресивні дії каральних органів.

Виголошувані керівниками держави, комуністичної партії ідеї справедливого світлого майбутнього, могутня пропагандистська машина втлумачувала людям — все, що діється навкруги, цілком закономірне явище, притаманне новому радянському суспільству, яке розвивається в умовах капіталістичного оточення.

Налагоджена пропагандистська машина правлячого режиму всіма наявними засобами (преса, радіо, кіно і т.д.) намагалася (і це й вдавалося у більшості випадків) переконати громадськість країни у необхідності здійснення репресивних заходів. Для цього використовувалися такі аргументи, як наявність капіталістичного оточення та його всілякі спроби відродити дореволюційні порядки, перешкодити будівництву соціалізму, сиротив повалених класів, зокрема, куркульства та інші. Мета подібної політики і практичних дій — підпорядкувати

людський загальний реалізація накреслених комуністами планів, використати його для зміцнення позицій правлячого режиму. Ідеологічна обробка населення ставилася понад усе: у цьому напрямі активно діяли не тільки партійні організації, а й комсомол, професійні спілки, чисельні громадські формування.

А чого вартий поділ людей, підлягаючих арештам, судовим і позасудовим переслідуванням, засланням і т.д., встановлення лімітів з визначенням цифр по кожному регіону, області, республіці?

Розгул політичних репресій відбився на суспільній свідомості ментальності українського народу. Науковці шукають відповідь на питання: як і чому склалося майже десятикратне збільшення кризи минулого року числа заарештованих в 1937–1938 рр. й одночасного посилення жорстокості покарань? М. С. Хрущов у доповіді на XX з'їзді не розкрив справжніх причин цього феномену, обмежився загальними міркуваннями.

Величезної ваги справи роблять дослідники (і не тільки вони), які відкривають маловідомі (закриті в таємних сховищах) сторінки недавнього минулого, повертають з небуття імена невинно покараних, звинувачених у вчинках, які вони ніколи не здійснювали.

Нині в Україні утверджувалися принципи демократизації, але це не дає права для забуття уроків трагічного минулого. На це спрямовані зусилля усіх, хто працює над серією книг, щоб повернути честь імені, гідність невинно постраждалих, яким накинута тавро «буржуазних націоналістів», «ворогів народу» було знято.

Реабілітація жертв політичних репресій означає на практиці розв'язання складовою комплексу політичних, соціально-економічних, морально-етичних проблем, об'єднаних загальним поняттям історична справедливість. Цьому сприятиме випуск і у світ загальноукраїнської науково-документальної серії «Реабілітовані історією».